

Viure a la Fatarella a l'Edat Mitjana*

Daniel Piñol i Alabart

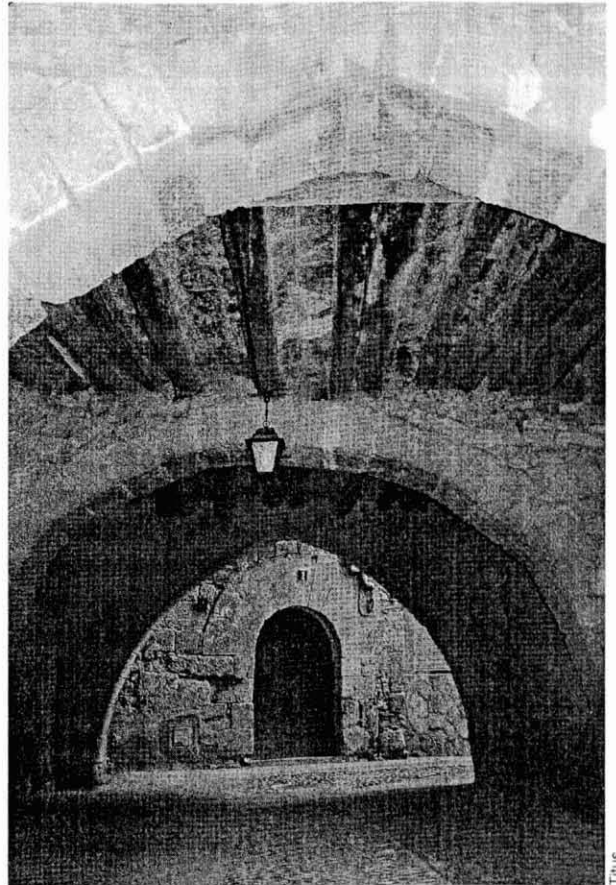
(Universitat Rovira i Virgili de Tarragona)

Quan parlem d'Història un dels primers pensaments que tenim generalment fan referència a una cosa feixuga i pesada, a un seguit de fets i dades que molts han hagut d'aprendre de memòria i sense entendre res. Altres hi poden afegir noms de grans personatges, grans monuments i grans gestes, que precisament per la seva magnificència han passat a ser considerats històrics. Però també cal tenir en compte allò del qual ningú n'ha dit mai res. I tota aquella gent que no surt en els grans documents i que ha construït el nostre passat. La Història és també tot això. És, en definitiva, la vida dels homes i les dones en els temps passats i que els historiadors encara no gosem estudiar amb profunditat. De fet no és gens fàcil entrar en la intimitat de les cases, de les llars, en els sentiments, en la forma de pensar, de celebrar les festes, de viure la mort, de practicar la religiositat, d'estimar... Però poc a poc intentem estudiar aquests altres aspectes que també formen part de la Història. Ara ho farem centrant-nos en un lloc concret, La Fatarella, i en un temps que per a molts encara és desconegut i que es presenta amb un cert misteri: l'Edat Mitjana. I d'això en veurem els aspectes principals de la vida quotidiana tot partint de documents i textos que hem localitzat corresponents a aquesta època, encara que tenim en compte la gran manca de documentació medieval que hi ha sobre aquest poble de la Terra Alta.

1. La Fatarella a l'Edat Mitjana

El poble pertanyia a l'Orde del Temple, formant part de la comanda d'Ascó, juntament amb Riba-roja, Berrús, Camposines, Vinebre, Gorrapte, Vilalba i la Torre de l'Espanyol. A partir dels primers anys de segle XIV va passar a mans de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital de Jerusalem, formant la comanda de Vilalba a finals del segle XV juntament amb Riba-roja, Berrús i Torrent de Cinca.

Un dels primers documents que es referei-

Perxe de Ca Felip.

xen a aquest poble és la carta de població, de l'any 1228, atorgada pel comanador del Temple. Amb aquesta carta, que possiblement es conservava a l'Ajuntament fins a la Guerra Civil, es pretenia donar facilitats als nous pobladors del lloc. De tota manera sembla que els primitius habitants eren sarraïns, dels quals tenim mostres del seu pas per la zona en peces de ceràmica que s'ha trobat a Camposines i també en la torre que hi havia en el lloc on ara hi ha l'Ermita de la Mare de Déu de la Misericòrdia, torre que donà nom al poble, tal com diu Mossèn Josep Alanyà i Roig.

Referent a la població sabem que al segle XIV ja hi havia 66 focs –1 foc equival a 1 família de 5 membres–. Al 1497 hi havia 109 focs,

figurant en la llista un vicari, Mossèn Rafel Pelliçà, i un altre capellà, Mossèn Sebastià Vallcebre. Els cognoms que figuren en el fogatge de 1497 són Valcebre, Cugat, Ardèvol, Pelliça, Rius..., que encara perduren avui en dia.

1.2. L'economia

Els habitants de la Fatarella vivien del conreu de la terra, amb conreus de secà, però no eren propietaris. El propietari era el senyor –el comanador d'Ascó, o de Vilalba quan el poble va formar part d'aquesta comanda–, a qui havien de pagar un cens anual, sempre per raó dels contractes d'emfiteusi a través dels quals podien gaudir de la terra però no tenir-ne la propietat. Es pagaven censos en espècie, com ara dues gallines o una part de la collita, tot i que també es pagaven en metàl·lic. Els pagaments es feien en dies assenyalats del calendari, festes que acostumaven a coincidir amb els temps forts de les collites –St. Pere i St. Feliu, a l'1 d'agost, coincidia amb el final de la collita dels cereals; St. Miquel, al 29 de setembre coincidia amb la verema; Nadal amb la collita d'olives–. Sabem, per exemple, que a la comanda d'Horta, al segle XIII, per cada casa, es pagaven dos parells de gallines per Nadal.

A més dels censos per raó de l'aprofitament de la terra cal dir també que els senyors tenien el monopoli sobre els forns de pa, sobre els molins, boscos..., i havien de pagar els impostos reials, com ara la 'cena' –era el dret que tenien els reis i els senyors feudals de ser alimentats al seu pas pels territoris de la seva jurisdicció–, de la que els habitants de la Fatarella van quedar alliberats per un privilegi del rei Jaume II l'any 1319. O també el maridatge, –impost que servia per a sufragar els dots i les despeses dels casaments de les infantes–, com el que va cobrar el rei Ferran el Catòlic, pel casament de la seva filla la infanta Isabel. El cobrament va decidir fer-lo durant la campanya de la guerra contra el regne de Granada, la qual cosa porta a pensar que els diners recaptats amb motiu del casament es van desviar per a pagar la campanya de Granada. Els habitants de la Fatarella van pagar en total 800 sous, a raó de 8 sous per foc.

Els pagesos fatarellencs medievals havien d'extreure dels conreus la part per a pagar al senyor, la part per a pagar a l'Església i la part per a la pròpia manutenció. Es conreaven cere-

als, olives i vinya com a productes principals. La producció d'oli era important, amb un molí d'oli a la vila, si bé en aquesta zona dominava per damunt de tot la vila d'Horta. També hi havia una important activitat ramadera, reforçada pels ramats que venien del Sud de França, dels Pirineus, a buscar pastures durant l'hivern. La majoria de tasques del camp les desenvolupaven els homes ja que l'espai propi de les dones era la pròpia llar, tot i que aquestes també col·laboraven en alguna feina agrícola. Si bé pot semblar que les activitats al camp eren importants –servien per a la manutenció de la família i de tota la comunitat rural–, pensadors com Eiximenis lloaven molt més els mercaders. Aquests eren la solució al funcionament de la societat medieval perquè «són vida de la terra on són, e són tresor de la cosa pública, e són menjar dels pobres, e són braç de tot bon negoci; sens mercaders les comunitats cauen.» Per contra aquest frare franciscà pensava dels camperols que «són bestials e rústecs e fols e sens raó, e quasi bèsties brutes e fort malicioses. La bestialitat els ve de no entendre raó, e de no entendre raó los ve tot llur mal, e d'aquesta bestialitat les ve, per consegüent, que es pensen que tot hom los vulla enganyar.» Una forma de pensar bastant singular i que no tenia en compte per a res que els mercats de les grans ciutats com Barcelona, València, i també Tarragona, es nodrien gràcies al treball dels pagesos; sense la seva feina la societat baixmedieval no hagués pogut arribar als progressos a què va arribar. I s'ha demostrat que quan hi havia crisi al camp, ja fos per males collites o per canvis climàtics, era tota la societat i tota l'economia la que patia després la crisi. És a dir, que podem tenir en compte el que deia Eiximenis en contra dels pagesos i a favor dels mercaders, però sempre amb la mirada posada en la importància que tenia el camp i la seva producció dins del conjunt de la societat baixmedieval.

2. La vida quotidiana

2.1. La casa

Dels habitatges no en podem dir gran cosa donat la manca de documentació, tot i que podem aventurar que les construccions devien ser de pedra de ben antic, no com passa en els pobles propers al riu Ebre, com Riba-roja, Ascó, Miravet o Benissanet, on es construïa segons el costum

dels sarraïns, és a dir, amb parets de fang.

Possiblement eren cases d'una sola planta, amb molt poques habitacions i una cuina amb el foc per a escalfar i cuinar, tot i que també era costum a l'època que en les cases hi hagués només una habitació comuna en la que es desenvolupava tota la vida quotidiana. Com que la principal activitat era l'agricultura, segurament hi havia alguna habitació on es guardaven els estris i les poques eines del camp, i també algun lloc per als animals —gallines, rucs, porcs, cabres...—, que menjaven els escassos desperdits de la família. Era bastant corrent també que els animals compartissin la mateixa cambra que les persones de manera que els servien també de font de calor. Les cases tenien poques finestres per a no deixar passar el fred i en molts casos no tenien fument, sinó només un forat al sostre per on sortia el fum.

Dins de les cases medievals els mobles eren escassos. A la cuina hi havia un foc a terra, generalment al mig de l'estança, i per a cuinar s'utilitzaven trespeus de ferro. En les cases més benestants hi havia fogons adossats a la paret, amb graelles. També hi podia haver alguna taula, que acostumaven a ser plegables —«plegadisses», diu la documentació—, però el més normal eren els bancs que estaven a la vora del foc i servien per a menjar i estar escalfant-se. La poca roba que hi havia a les cases es guardava en caixes o baguls de fusta. Els llits estaven formats per diversos taulons recolzats en uns banquetes, i a sobre s'hi posaven les flaçades —sacs plens de palla—, llençols, mantes, vànoves i cobertors, a vegades mantes de pells. Hi havia coixins, que en la documentació reben el nom de travessers.

Aquests eren els mobles principals, que es barrejaven amb altres estris i també amb sacs d'ametlles i avellanes, i les eines del camp, que és normal que les trobem en les habitacions de dormir.

Dels altres estris cal destacar els atuells de la cuina i per a menjar, que eren de terrissa procedent de Miravet. Escudelles i culleres de fusta i algun ganivet eren tots els estris de les cuines. També la roba de la llar quedava reduïda a la roba de llit, que era més completa en les cases dels rics, i també en alguna tovallola i tovalles.

La casa era un espai dominat per la dona. Era la que es cuidava de la llar, de netejar, fer els

llits, escombrar, fer el menjar... Però en els àmbits rurals les dones també es dedicaven a tasques complementàries de les que feien els homes al camp. Per exemple tenien cura dels animals de la casa, triar llegums, pelar ametlles, anar a plegar olives —per exemple, a Mallorca, on l'activitat de la recol·lecció de les olives era majoritària, les dones anaven en colles i es quedaven a dormir als masos en uns llits plegables que portaven de casa—. Les dones també confeccionaven la roba, filaven, conreaven l'horta, rentaven la roba amb cendra, i també tenien cura dels fills, ensenyant a les nenes a portar la casa ja que després podien anar a servir a les cases. Els nens portaven els animals a pasturar.

Malgrat aquesta vida de reclusió a dins de la casa les dones tenien una gran activitat social. Mentre els homes eren al camp les dones es relacionaven entre elles donant peu a activitats que fomentaven la conversa entre les veïnes. Filaven a la porta de casa, o pelaven ametlles a l'entrada de la casa, controlant així el pas de la gent pel carrer. Aquesta activitat fou criticada, per alguns pensadors del moment, i fins i tot caricaturitzada amb un cert aire de mofa, tal com fa en Bernat Metge referent a la saviesa de les dones. Diu que aquestes tenen una «sobtosa saviesa, divinalment en elles infusa. Les dones saben en qual manera l'Esperit Sant procedeix del Pare e del fill, e si Déu podria fer semblant de sí mateix; e quals coses són necessàries a separació de matrimoni; e com se poden anul·lar testaments; e si lo cercle se pot quadrar; e qual fo millor poeta entre Virgili i Homer; quantes esteles ha en lo cel; e si los elements són simples e compostos; e que signifiquen los cometes; e què es fa en Àsia, Àfrica e Europa; qual és lo pus amorós de la vila; e qual és estat enganyat per aquells que ama; amb qui dorm sa veïna; de qui és prenyada l'altra e en qual mes deu encaure; e quant amadors ha l'altra e qui li ha tramès l'anell e qui li ha dat lo collar de perles; e quants ous fa dins l'any la gallina de la sua veïna. E així de tot plenament informades, tornen-se'n a llurs cases e parlotegen-ne del matí fins al vespre, e encara de nits en dormant.»

De forma semblant s'hi refereix en Francesc Eiximenis quan recrimina les dones que parlen massa dient que «no parlar sinó quant és necessari; lo callar és senyal de saviesa.» De tota manera els estudis històrics sobre el paper de les dones i les seves actituds, així com la seva

Portalada de pedra (1588) a la Fatarella.

posició dins de la societat medieval, afirmen cada vegada més aquesta vessant de vida social que hem apuntat. És un aspecte de tots conegut i que encara avui hi ha qui gosa posar-ho per escrit, com fa en Quico el Cèlio i la seva colla en el seu darrer disc quan canta: «Embutxer i batxillera i portadora de noves, si no et movies de casa no sabries tantes coses.»

2.2. L'alimentació

Una de les tasques primordials era confeccionar el menjar, tasca que corresponia a la dona. A l'Edat Mitjana cada estament social desenvolupava el seu sistema d'alimentació. D'aquesta època sembla que ve la dita «El ric menja quan vol, el pobre quan pot i el monjo quan toca».

Les classes benestants menjaven d'una forma regular i copiosa. Per exemple el 23 de maig de 1403, la reina Maria de Luna, esposa del rei Martí l'Humà, va oferir un banquet al Palau Reial de València a 18 convidats. Van menjar 18 kg de carn de corder, 25 kg de cansalada de porc, 3 congris, 17 corvines grans, 3 llagostes, 3/4 de kg de macarrons, 6 format-

ges, 19 kg de pa, 21'5 l de vi, cigrons, cebes, pebre i altres condiments. Un mes abans la població valenciana havia patit una gran sequera que va obligar els habitants més humils a confeccionar el pa amb les herbes que donaven als porcs. A part d'aquest cas concret i prou significatiu ens centrarem sobretot en les classes humils i del món rural, que és el que cas que ens ocupa. No menjaven el mateix els pobres que els rics, ni es menjava el mateix a la ciutat que al camp. Per a la gent de baixa condició l'alimentació constituïa una preocupació constant, ja que depenia dels ingressos i, sobretot de com anaven les collites. Una família de 4-5 membres que guanyés 2 sous al dia, que era el que cobrava un jornalero al Camp de Tarragona, ho tenia molt difícil per a poder sobreviure, essent obligatori que la muller treballés (a les ciutats podia treballar com assalariada), ja fos fora de casa o dins mateix de la llar, així com cedir algun fill a alguna casa rica per a treballar com a servent.

Quina alimentació es podia tenir amb aquestes condicions? Evidentment que l'aliment principal el constituïa el pa, en grans quantitats. (400-700 g persona/dia). El pa que es consumia en zones rurals era de cereals de baixa qualitat, i no sempre s'utilitzava el blat. El pa es feia a casa, generalment utilitzant una pastera, i es portava a coure al forn, que era un dels monopolis del senyor, és a dir, que els habitants de la Fatarella havien de pagar per portar a coure el pa al forn.

De carn no en menjaven gaire, i el seu consum va anar disminuint al llarg de l'Edat Mitjana, sobretot a les zones rurals. També hi van afectar les grans epidèmies, i els estralls que es produïen al camp, on no hi havia prou ramats per abastar la població. Es podia menjar una mica de porc salat, porc criat a la pròpia casa, també corder per Pasqua i molt poc aviram. A la ciutat acostumaven a menjar moltó bullit als funerals.

Es menjava poca verdura i poques hortalisses, i sobretot es menjaven llegums bullides, carabassa, espinacs i porros, aliments que servien per a fer sopes i escudelles. Per Quaresma era normal menjar formatge, sardines, anxoves i congre salat. El peix que es menjava a les zones rurals era només salat. També es consumien ous, sobretot per Quaresma, un element que també sortia del corral de la casa. Només es

trencava la monotonia, una mica, per Nadal, tal com diu una cançó popular del segle XV: «Ay donas, nostres veynas, no volem peix ni sardinas; ayam de grosas galines que sien ben farcidas, o capons, o tudons, o cunils, o perdigons. E no.y haze falla; Mes fase's sus ara.Si prech Déu que.us valla.»

L'altre aliment bàsic era el vi, del qual es consumien uns tres quarts de litre per persona i dia. Generalment negre i barrejat amb aigua, i la seva comercialitació estava fortament controlada, exemples del qual n'hem localitzat a Tarragona al llarg dels segles XIV i XV, però també ben prop de la Fatarella. El *Costum d'Orta*, núm. XVIII, diu: «Ítem, que el que faci pregonar vi a Orta i als altres llocs del seu terme no pugui augmentar-ne el preu ni mesclar-lo, ni pugui vendre'l si abans no el pregona i que el venedor de vi no pugui oferir el vi per sota de la mesura estipulada. Tota persona que ho contravingui, que pagui seixanta sous al comanador d'Orta.» El vi blanc només s'utilitzava com un remei per a fer curacions, costum que provenia dels sarraïns que van habitar aquestes terres. Eiximenis es refereix al vi dient que «tempradament begut aporta a l'hom alegria. Lo vi és fort nutritiu, e confortatiu de natura e dilata les venes e example lo cor, e és fort amic de la vida, a les quals coses se segueix a l'hom natural goig e alegria.» Però ja sabem que Eiximenis tenia certes manies, la majoria encaminades contra les dones, de les que diu que no convé que beguin vi, ja que «les dones han lo cap flach, e per tal amb poc vi tenen lo cap turbat; la qual turbació era així vergonyosa que cascú amava més veure sa muller morta que no tocada de vi.»

Els més pobres menjaven pa d'ordi, cebes, alls, aigua i vinagre, i a vegades una mica de cansalada. Aquesta, amb una mica de sort, podia ser utilitzada per a fer brou i es bullia diverses vegades, fins i tot en diversos dies consecutius i fins que ja no aportava cap gust a l'aigua bullent.

Hom menjava assegut en bancs i recolzant els plats en una taula, tot i que també era molt corrent seure en un banc al davant del foc i subjectar l'escudella amb la mà esquerra i amb la dreta utilitzar la cullera de fusta. No s'utilitzaven forquilles i els ganivets eren usats per a trinxar l'escassa carn que es menjava, que s'introduïa a la boca directament amb els dits o a sobre d'un tros de pa.

3. El ritme del temps a l'Edat Mitjana

La vida quotidiana a l'Edat Mitjana estava marcada per les tasques agrícoles però sobretot pels cicles de la natura, les estacions. També per la religió. De fet l'Església aprofitava el cicle anual per a insertar les festes (Nadal, per exemple, correspon amb el Solstici d'hivern).

En cada època es desenvolupaven unes tasques diferents, de les que ja n'hem parlat abans una mica, però aquesta monotonia quedava trencada, en primer lloc, per les estones per al lleure. Les dones assegudes a la porta de casa, mentre filaven, podien establir relacions amb les veïnes. Els homes, en tornar del camp, podien xerrar al carrer amb els companys, o a la plaça del poble, i també podien jugar a escacs o a naips, tot i estar una mica mal vist ja que podia moure als renecs i la blasfèmia: *Costums d'Orta*, núm. XIX: «Ítem, que ningú jugant al joc dels daus o algun altre no digui mal de Déu o la seva Benaurada Mare, la Verge o d'algun altre sant. El que ho faci, haurà de pagar cinc sous o rebre cinc assots a la plaça.»

Malgrat aquesta vida que es portava al carrer a l'hora calia estar tancat a casa, ja que estava prohibit circular pels carrers, i si es feia, calia portar llums, tal com manava el *Costum d'Orta* núm. XXVI: «Ítem, que ningú no vagi sense llum pels carrers de la vila, un cop que ha tocat la campana del crepuscle, en aquella hora de la nit que li correspon de repicar. Altrament s'haurà de pagar quinze sous o bé rebre quinze assots a plaça.» Aquesta hora de recollir-se a casa era marcada pel so de la campana —a les ciutats s'anomenava «seny del lladre»—, que a més era la campana que marcava els tocs d'oració, de les celebracions litúrgiques i també de l'hora de començar o acabar la feina.

Després de sopar la gent dormia per a començar altre cop les tasques al dia següent. Els diumenges acudien a l'Església. Sabem que a la Fatarella, l'any 1314, la gent era força religiosa i practicava els sagraments correctament. Ningú moria sense rebre els sagraments, l'església estava ben arreglada i tenia tots els elements necessaris per al culte. No hi havia casos d'heretgia, de màgia, concubinat, jocs de daus i d'atzar, i només el cas d'un tal Tomàs Centull, que feia negocis amb usura, un dels pitjors pecats que hi havia a l'Edat Mitjana. I també el cas de Tomàs Pucullull que «tenat quandam quam tenere hactenus consuevit no-

mine Arsenetam.»

També cal citar les devocions. Va començar a proliferar la devoció a la Passió de Crist, a la Verge Dolorosa o la Verge de la Pietat. També a sants que podien ajudar a l'hora de mort, com Santa Clara, o que podien ajudar a passar millor la vida —Sant Cristòfor, del qual es creia que, cada vegada que es veia la seva imatge, s'allargava la vida un dia més—. I és que a la Baixa Edat Mitjana la gent tenia omnipresent la idea de la salvació eterna i la preparació a la mort. Sabien que s'havien de morir algun dia i que calia estar preparats, però també sabien que si morien en pecat podien anar al Purgatori. D'allí en sortirien gràcies a les donacions que havien fet a partir del seu testament i també gràcies a les pregàries que feien els seus familiars que quedaven vius a la Terra tot pagant misses de sufragi que havien de dir els capellans de la parròquia.

Però també fou un temps en que es desenvolupà una altra devoció. La Mare de Déu anava prenent importància en la vida religiosa de la gent de la Baixa Edat Mitjana. Sabien que ella els podia ajudar a sortir del Purgatori i també sabien que ella els protegia al llarg de la vida. Per això una de les advocacions que van proliferar al final de l'Edat Mitjana va ser la de la Verge de la Misericòrdia, prou arrelada a la Fatarella a partir del segle XIV.

Totes aquestes devocions tenien també els seus moments particulars de festa al llarg de l'any, dies en que la gent acudia a l'església on se celebraven oficis amb una certa solemnitat. Tot això configurava la pràctica religiosa a l'Edat Mitjana, un element que cohesionava el poble i que formava part de la vida quotidiana. Vida i mort, treball i festa, l'aquí i el més enllà..., uns aspectes que convivia en la vida de cada dia i per als quals hi havia sempre un temps establert per a cada un d'ells. L'esdevenir quotidià es movia entre la preocupació de la feina, del saber si aquell dia es podria omplir l'olla, de si la pluja o la secada respectarien la collita, però també amb l'esperança d'un més enllà que els oferia la salvació eterna. Això també és Història, i configura el passat dels pobles i de la gent. Coneixent-ho i estudiant-ho a nivell general però també en casos concrets podem tenir una visió global de la Història. Només entrant en les cases de la gent i compartint la seva vida podem arribar a construir un passat i recuperar una memòria que forma part de la nostra societat.

Bibliografia¹

- La vida cotidiana en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1998.
- ARIÈS, Philippe i DUBY, George (dirs.). *Historia de la vida privada*. Madrid: Ed. Taurus, 1987.
- DUBY, George. *El amor en la Edad Media*. Madrid: Alianza, 1990.
- FUMAGALLI, Vito. *Cuando el cielo se oscurece: la vida en la Edad Media*. Madrid: Ed. Nerea, 1988.
- JACQUART, Danielle i THOMASSET, Claude. *Sexualidad y saber médico en la Edad Media*. Barcelona: Ed. Labor, 1989.
- VERDON, Jean. *La nuit au Moyen Âge*. Paris: Ed. Perris, 1994.
- VINYOLES, Teresa M. *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*. Barcelona: Fundació Vives Casajuana, 1985.
- EIXIMENIS, Francesc. *La societat catalana al segle XIV*. Edició a càrrec de Jill Wabster. Barcelona: Ed. 62, 1967.
- RUIZ i CALONJA, Joan. *Retaula de la vida medieval. Textos catalans coetanis*. Barcelona: Barcanova, 1990.
- VINYOLES, Teresa. «L'amor i la mort al segle XIV: Cartes de dones», *Miscel·lània de textos medievals*, (Barcelona), 8(1996), p. 111-198.
- RUMBAU, Montserrat. *Grandeses i misèries de la Catalunya del segle XIV*. Barcelona: Tibidabo Edicions SA, 1999.
- SUÑÉ i BLANCH, Albert (Coord.). *La Fatarella, una visió general*. Tarragona: CETAG (Col·lecció Lo Xillimó), 1995.
- La Mare de Déu de la Misericòrdia. En el segon Centenari de l'erecció de la seva Capella, 1793-1993*. La Fatarella, 1994.

* La base d'aquest article és el text de la conferència que vam pronunciar al Centre de Lectura de la Fatarella el dia 9 d'abril de 2000 amb el títol *La Fatarella a l'Edat Mitjana: la vida quotidiana*. Agraïm al Sr. Rafel Ruana el fet d'haver-nos ofert la possibilitat de fer aquesta conferència, així com agrair a la Sra. Messe Cabús, Regidora de Cultura, la seva atenció i el bon acolliment que ens va donar.

1. Presentem només un recull de bibliografia sobre la vida quotidiana a l'Edat Mitjana que hem utilitzat, a grans trets, per a redactar aquest article i com a orientació per al lector interessat en aquestes temes.